

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ІЗ ПОЗИЦІЇ КОМПАРАТИВНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

MAIN FACTORS OF POLITICAL INSTABILITY OF TRANSITION SYSTEMS FROM THE POSITION OF COMPARATIVE REGIONALISM

Лясота А.Є.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню феномена перехідних політичних систем, факторів нестабільності, породжених трансформаційними процесами, що актуалізує питання вироблення стратегії і тактики інституційного будівництва в Україні. Відсутність універсальних підходів до цієї проблематики призводить до необхідності вироблення особливого підходу до окремо взятої політичної системи. Автор робить спробу дослідити природу трансформаційних політичних процесів із позиції компаративного регіоналізму.

Ключові слова: політична стабільність/нестабільність, інституційне будівництво, демократичний транзит.

Статья посвящена исследованию феномена переходных политических систем, факторов нестабильности, порожденных трансформационными процессами, актуализирует вопрос выработки стратегии и тактики институционального строительства в Украине. Отсутствие универсальных подходов к этой проблематике приводит к необходимости выработки особого подхода к отдельно взятой политической системе. Автор делает попытку исследовать природу трансформационных политических процессов с позиции сравнительного регионализма.

Ключевые слова: политическая стабильность / нестабильность, институциональное строительство, демократический транзит.

The article is sanctified to research of the phenomenon of the transitional political systems, factors of instability of descendant by transformation processes, that actualized the question of making of strategy and tactics of institutional building in Ukraine. Absence of the universal going near this range of problems, results in the necessity of making of the special going near the separately taken political system. An author gives it a shoot to investigate nature of transformation political processes from position of comparative regionalism.

Key words: political stability/instability, institutional building, democratic transit.

Постановка проблеми. Актуальність роботи полягає в необхідності дослідження політико-інституційних аспектів політичної стабільності перехідних суспільств. Трансформаційні зрушення, що охопили глобальний політичний простір на рубежі сторіч, спонукали наукове, експертне та політичне середовище до нового погляду на процеси, що відбуваються в перехідних суспільствах, а відповідно – пошуку нових підходів до дослідження політико-інституційних параметрів трансформаційних політичних процесів.

Мета та завдання роботи – дослідження природи трансформаційних політичних процесів, чинників політичної нестабільності в гібридних політичних режимах

Дослідження явища стабільності політичних режимів неможливо без його антиподу – нестабільності. Втім, варто зауважити, що феномен стабільності / нестабільності в інституціональних політичних дослідженнях виступає єдиним цілим із точки зору вивчення природи перехідних політичних режимів. Дослідження чинників нестабільності політичних режимів пов'язане з відсутністю єдиної «нестабільної», «перехідної» моделі, яка б дозволяла аналізувати причини вказаних процесів. Як правило, детермінуючими

чинниками політичної нестабільності виступають відмінні для різних держав фактори: історичні, культурні, соціально-економічні, структурні і т. ін. Множинність чинників породжує багатоманітність варіацій моделей нестабільних політичних режимів як у загальносвітовому, так і регіональному вимірі. Регіональні компаративні дослідження виступають якісним інструментарієм для розроблення проблемного питання.

Друга половина 20 ст. відзначилася сплеском актів порушення політичного порядку в різних країнах світу: в першу чергу, в державах Азії, Африки та Латинської Америки можна відзначити послаблення рівня легітимності, ефективності, авторитету політичних інститутів та акторів політики, порушення структури державного життя. В період з 1958 по 1965 рр. відбулося більше сотні громадських, військових, партизанських конфліктів, військових переворотів та відкритих збройних зіткнень. Конфліктогенність періоду 1955–1962 рр. (відповідно до кількості дестабілізуючих подій) була в п'ять разів вище, ніж у 1948–1954 рр., в 64 державах з 84 [7, с. 11]. Відсутність ефективних, стабілізуючих інститутів призвела до загального політичного занепаду та гальмування модернізаційних процесів в існуючих та нещодавно

утворених державах. Чинниками даних дестабілізуючих процесів у різних регіонах світу були, в першу чергу, швидка мобілізації мас у політичне життя за одночасної відсутності інституціональної політичної структури, здатної забезпечити ефективну політичну участь і конкуренцію.

Політична нестабільність у державах Азії, Африки та Латинської Америки пояснюється саме розширенням формальної політичної рівності за відсутності фактичних інституціональних механізмів її реалізації. Економічні та соціальні перетворення (підвищення грамотності та освітнього рівня, урбанізація та індустріалізація, розширення поля функціонування ЗМІ) сприяють соціальній інтеграції; підвищенню соціально-політичної свідомості; збільшенню соціальних, економічних та політичних вимог, що призводить до розширення учасників політичного процесу. Дані трансформаційні процеси послаблюють традиційні соціальні та політичні інститути. У випадку, якщо процес демократичного переходу протікає не поступово, еволюційно, а через революційні потрясіння, – відбувається короткостроковий демонтаж традиційних інститутів за відсутності перспективи конструювання нової ефективної інституціональної архітектоники. Підвищення соціально-політичної активності, що не конгруентне розвитку політичної організації, призводить до політичної нестабільності. У процесі трансформації гібридних чи авторитарних політичних режимів реалізовані стратегії економічного розвитку можуть певним чином амортизувати чинники нестабільності політичного режиму. В інших випадках – навпаки: економічні програми, що фундаментально порушують господарське життя країни (так звана «шокова терапія»), можуть призвести до соціально-економічної кризи і, як наслідок, кризи політичної, соціального розколу, поляризації суспільства. В Індії у 50-х рр. 20 ст. були дуже незначні темпи соціально-економічного розвитку. Тим не менш, ефективна діяльність політичної партії «Індійський національний конгрес» сприяла досягненню оптимального рівня політичної стабільності. У Венесуелі та Аргентині темпи соціально-економічної модернізації були на декілька порядків вище, ніж в Індії, втім, політичне керівництво цих держав не змогло досягнути політичної стабільності у власних державах. Політичні режими Південної Кореї та В'єтнаму, Аргентини, Сирії та Індонезії були відверто авторитарними, і, не дивлячись на наявність там інституту виборності органів влади, вони не змогли забезпечити політичної стабільності. Керівництво цих держав представляли військові уряди чи харизматичні лідери [8, с. 57].

Не прив'язуючись до термінології визначення, подібні політичні режими є нестійкими, їх загальний фасад характеризується мінливістю. Політична система характеризується низькою

інституціоналізацією, відсутністю усталеної політичної участі громадян, псевдоконкурентним політичним середовищем (чи конкуренція здійснюється за допомогою нелегальних методів політичної боротьби). Військові продовжували відігравати «опікунську» роль у країнах Латинської Америки протягом довгого періоду часу. В деяких країнах ця тенденція продовжує домінувати. В той час як Греція та Іспанія змогли підпорядкувати військових ефективному громадському уряду.

Чинники, що впливають на втручання військових у політику, детерміновані специфікою слабкорозвинутих державних утворень і відповідних суспільств. На думку С. Хантігтона, внутрішня сутність військового втручання полягає в недостатній автономії, складності, внутрішній узгодженості та адаптивності інститутів політичної системи. В подібних режимах політизація армії супроводжується політизованими суспільством взагалі: державна бюрократія, церковні організації, професіональні спілки та корпоративні структури. В такій системі ключовим для військових, окрім матеріальної та професіональної зацікавленості, виступає розподіл статусних позицій у політичному середовищі держави.

Військові на початкових етапах політичної модернізації можуть відігравати стабілізуючу роль у перехідних політичних режимах. У період після Першої та Другої світових війн офіцерський корпус ряду країн в коаліції з громадськими прихильниками модернізації виступили гарантами реалізації стратегічних перетворень, таких як: соціально-економічні реформи, подолання корупції утвердження національної єдності, боротьба з олігархічно-консервативними політичними угрупованнями минулого режиму. Такі процеси проявилися у Гватемалі, Перу, Венесуелі, де кланово-олігархічна система зберігали міцні позиції протягом довго часу. На Близькому Сході військові та середній клас, будучи прихильниками модернізації, захопили владні позиції в Сирії (1949 р.), Єгипті (1952 р.) та Іраку (1958 р.) [7, с. 124].

Глибина політичного занепаду, яку може пережити перехідне суспільство, в період модернізації пов'язана з якістю функціонування традиційних інститутів політичної системи. В даному контексті традиційні політичні інститути можуть бути або значно ослаблені, або зруйновані революційними чи бурхливими політичними процесами, минулою колоніальною адміністрацією, що виступає першочерговим фактором політичної нестабільності трансформаційних політичних режимів на початковому етапі модернізації. Традиційні політичні системи, тим не менш, можуть володіти раціональною бюрократією, розвинутою інституціональною структурою, яка не завжди володіє адаптивним потенціалом, необхідним для конкурентної політики та включення широких мас

населення в суспільно-політичне життя. Розвиток у традиційних суспільствах міського середнього класу може зробити політичне життя ще більш нестабільним в силу специфіки менталітету середнього класу та підвищення політичної ролі міст у житті держави, на противагу провінції та провінційній еліті. Навіть високорозвинена традиційна політична системи не здатна в повній мірі амортизувати накопичення флуктуаційних явищ.

У 60-х рр. 20 ст. п'ятнадцять із існуючих незалежних держав були олігархічними монархіями (Іран, Таїланд, Ефіопія, Непал, Аравійські монархії та інші). Соціально-економічний потенціал традиційних монархій був на низькому рівні, тим не менш вони не були схильні до політичної нестабільності, відсутності національно інтеграції та ідентичності, як інші слабко розвинені держави. Дані держави були опосередковано порушені колоніальним правлінням, і їх традиційні політичні інститути не були демонтовані [8, с. 95].

Сутність політичної нестабільності традиційних суспільств, таким чином, пояснюється не стільки відсталістю політичних інститутів (як правило, саме традиційні політичні інститути стають фундаментом стабільності політичної системи), скільки відсутністю реалізованої інституціональної стратегії, яка б заклала конгруентну суспільним потребам інституціональну структуру. Як наслідок, непорядкованість суспільних відносин у рамках нової системи схильна до ентропії.

Західна Європа і Північна Америка прийшли до демократії еволюційним шляхом, через поступове, багатолітнє формування конституцій, норм, процедур та формальних інститутів. Утім, в Італії, Німеччині (ФРН) та Японії демократична інституціональна структура та формальні правила були встановлені окупаційними адміністраціями [2, с. 226]. Інституціональний вибір, зроблений цими державами або, у випадку окупації, – за них, сприяв формуванню інститутів, що були здатні амортизувати чинники нестабільності політичних режимів. Приклад Веймарської Республіки, тим не менш, дає привід констатувати, що наявність демократичної інституціональної структури ще не є гарантією стабільності політичного режиму: в цій державі існувала найдемократичніша в Європі конституція та політична система, що не стало гарантією політичної стабільності і не попередило авторитарний відкат.

Феномен демократичного транзиту в Центральній та Східній Європі є більш складним та багатофакторним. Суперечливість історичних явищ та політичних процесів сприяла особливій складності протікання модернізації. На відміну від країн Азії, Африки та Латинської Америки, в комуністичних автократіях Центральної та Східної Європи в період початку демократичного переходу існувала диференційована, спеціалізо-

вана, секуляризована, високо-бюрократична політична система. В даному випадку може виникнути складність у визначенні чинників політичної нестабільності.

Аналіз характеру протікання трансформаційних процесів у Центральній та Східній Європі дає можливість констатувати, що причинами нестабільності був не стільки підірваний легітимності соціалістичної системи відповідних держав, скільки, як вже зазначалося вище, поява контрелітарних угруповань у суспільно-політичному житті держави: формування незалежних суспільних об'єднань, підтримуваних орієнтованою на лібералізацію та реформування частини політичної еліти; розроблення альтернативних проектів політичного та соціально-економічного розвитку. Формування багатопартійності в СРСР; наказ Ярузельського про амністію опозиційних політичних діячів; безперешкодне формуванню «Нового форуму» у НДР – приклади зазначеного [5, с. 95].

Формування конкурентного та лояльного до опозиції політичного простору стає першим показником ерозії автократичного режиму і, як наслідок, – порушення стабільності політичної системи. Початок лібералізації політичного режиму може відбуватися як «згори», так і «знизу». Випадок Угорщини варто розглядати як розкол у політичній еліті, коли частина політичного керівництва сприяла поваленню панування домінуючої комуністичної партії, за фактичної пасивності опозиції та основної маси громадян. У НДР склалася повністю протилежна ситуація: політичне керівництво було монолітне, втім протестна активність громадян країни сприяла трансформації політичного режиму. Породжений лібералізацією політичний плюралізм сприяє поглибленню динаміки та хаотизації політичних процесів: підвищення активності та взаємодії акторів політичного життя призводить порушення звичної для автократичного режиму політичної стабільності. Як приклад можна навести стихійність активістських процесів у Польщі восени 1980 р., коли до руху «Солідарність-80» приєдналося близько 10 млн. осіб у короткий період часу. Організаційну незалежність проголосили навіть підконтрольні режиму професійні спілки та асоціації. Румунія є прикладом, коли стихійний протест (лібералізація «знизу») був підтриманий військово-політичним керівництвом (лібералізація «згори»), що призвело до дестабілізації фундаменту політичної системи і повалення режиму Чеушеску в короткостроковий період часу [5, с. 98].

Встановлення демократичного політичного режиму, однак, не стало гарантією реальної демократії. Демократичний транзит в усіх постсоціалістичних країнах став жорстко пов'язаний із політико-інституціональним та господарським зламом старої структури, що в усіх випадках при-

зводило до соціальної ентропії. Включеність «консервативної» частини авторитарної еліти в політичне життя часто ставало причиною гальмування модернізаційних процесів, порушення політичної стабільності. Корупція є ще одним чинником нестабільності в суспільно-політичному житті: політичний підтекст у даному випадку полягає в ризику підкупу політиків та обслуговування ними інтересів фінансово-промислових еліт [3, с. 194].

Нестабільність перехідних політичних режимів породжена чималою кількістю різноманітних факторів, які важко звести до певної єдиної змінної. В різних регіонах на різних етапах історичного розвитку політична нестабільність мала особливий, специфічний факторний контекст та наслідки. У країнах Заходу (Західна Європа \ Північна Америка) політична нестабільність була породжена природними історичними процесами, які були пов'язані з еволюційним утвердженням демократичного устрою. Як наслідок, встановлення ефективних демократичних політичних режимів там мало поступовий і відносно безболісний характер. Нестабільність перехідних політичних систем Азії, Африки та Латинської Америки була породжена різким руйнуванням традиційних політичних інститутів, відсутністю демократичних традицій та активістської, демократичної політичної культури. Посткомуністичні держави Центральної та Східної Європи в цілому виявилися більш сприятливими до демократичних перетворень. Тим не менш, авторитарні традиції в політичному та громадському житті відклали відбиток на характер протікання модернізаційних процесів, відбиток, що породжував флюктуаційні явища в суспільно-політичному середовищі.

Особливий інтерес у дослідженні стабільності / нестабільності перехідних політичних режимів представляють політичні системи Східної Європи, в першу чергу – держави, що входили до СРСР. Початок демонтажу авторитарної системи в цьому політичному регіоні пов'язаний із формальним утвердженням багатопартійності та плюралізму інститутів колективної дії. Формування багатопартійності стало лише першою сходинкою у процесі формування плюралістичного політичного простору. Держави пострадянського простору є класичним прикладом «трансплантації» формальних демократичних інститутів за майже повної відсутності сталої демократичної традиції в близькому історичному вимірі. Особливий інтерес серед держав пострадянського простору становить Україна (коливання між процесами відкату та політичної модернізації в Україні).

Науковці в межах інституціональної парадигми виділяють ряд параметрів, що визначають характер функціонування політичного режиму: виборча система (мажоритарна, пропорційна, змішана); плюралізм політичних партій та партійна система;

форма державного правління (президентська, парламентська, змішана); структура представницьких установ (одно-двопалатний парламент); конституція як основний документ, що визначає «правила гри»; якісні характеристики політичних інститутів, що є визначальним для стабільності політичної системи [6, с. 109].

Коеволюція виборчої та партійної системи в Україні нерозривно пов'язана з реформаторськими процесами, розпочатими у другій половині 80-х рр.. 20 ст. Протягом більш ніж 25 років української незалежності в політичному, експертному, науковому та громадському середовищі безперервно точаться дискусії з приводу вибору найбільш оптимальної виборчої системи, яка б забезпечила репрезентативність та ефективність законодавчого органу.

Різні варіанти виборчої системи, які застосовувалися в українському виборчому законодавстві, були орієнтовані, в першу чергу, на задоволення інтересів правлячого політичного класу. Виборча система, відповідно до якої проводилися вибори у 1990 та 1994 рр., передбачала виключно мажоритарний критерій абсолютної більшості (50%+1). Дана система була обрана з метою закріплення позицій минулої партійно-номенклатурної еліти [8, с. 58]. Результатом стала утвердження «атомізованої» («розпорошеної») партійної системи, поляризація партійних сил і, як наслідок, – параліч роботи парламенту через відсутність консолідації політичних сил.

Певна стабілізація роботи законодавчого органу пов'язана з імплементацією змішаної виборчої системи: 50% депутатського обиралися за пропорційною системою, 50% – за мажоритарною системою відносної більшості [8, с. 60]. Варто зауважити, що мажоритарний критерій, хоч і відповідає уявленням виборців про можливість прямого контролю над обраними кандидатами, тим не менш, негативно впливає на процес партійного будівництва. Також мажоритарна складова частина в силу персоналізації кандидатів та певних організаційних чинників більш вразлива для корупції та підкупу виборців. Введення пропорційної складової частини виборчої системи у 2006 р. призвело до встановлення «біполярної» партійної системи, яка характеризувалася протистоянням двох політичних класів.

Парламентаризм в Україні протягом усього періоду незалежності нашої держави виконував особливу суспільно-політичну роль. З усіх гілок влади саме парламент був місцем найбільших політичних баталій та доленосних рішень. Факт особливого значення парламенту в політичному житті країни підтверджується і значною кількістю позачергових виборів: з одного боку, це демонструє розуміння важливості законодавчої гілки у процесі артикуляції суспільних інтересів

в особливо критичні періоди політичного життя; з іншого – констатує низьку ефективність функціонування парламентаризму. Відсутність реальних механізмів впливу на законодавчу гілку влади з боку громадян, розпорошеність політичних сил, їх залежність від фінансово-промислових груп, корупція та неконтрольована лобістська діяльність – постійно породжують політичну нестабільність.

Один із факторів, що став визначальним у процесі трансформації політичних інститутів політичної системи України, – вибір форми правління. В Україні відповідно до Конституції були засновані президентсько-парламентська та парламентсько-президентська форми правління. Протистояння президентської (виконавчої) та парламентської (законодавчої) гілок влади стало однією з причин перманентної нестабільності політичної системи України. Період середини 90-х рр. характеризувався нормативно-правовим оформленням існуючої політичної реальності: були прийнято цілий ряд законодавчих актів, що формалізували, структурували та скеровували статус, повноваження, функції інститутів політичної системи.

Саме в цей період проявилися перші тенденції протистояння виконавчої та законодавчої гілки влади. Головним конфліктним питанням, що породжувало протистояння між гілками влади, став вибір оптимальної форми правління: президентської, парламентської чи змішаної. Конституційний договір між президентською та законодавчою гілками влади в період до прийняття Основного закону, обравши президентсько-парламентську форму, певним чином стабілізував політичне середовище [1, с. 3].

Прийняття Конституції в 1996 р. оформило існуючу форму правління. Тим не менш, обрана модель продовжувала містити в собі конфліктний потенціал. Кульмінація флуктуаційних явищ та політичного протистояння на деякий час припинилася у зв'язку з поправками і доповненнями до Основного закону у 2004 р. Зміна політичного керівництва на рівні виконавчої влади (уряд та Президент) у 2010 р. призвела до конституційного відкату і встановлення майже чистого президенталізму. Суспільно-політична криза 2013–2014 рр. призвела до поворотного перегляду конституції і повернення до варіанту 2004 р. – парламентсько-президентської моделі [4, с. 4]. Втім, дискусії з приводу масштабної конституційної реформи, не вщухають. Вочевидь, питання вибору форми правління ставало причиною політичного протистояння між гілками влади, владними та опозиційними силами, як наслідок – сприяло порушенню стабільності політичної системи.

Важливим етапом на шляху інституціонального та державного будівництва стало прийняття Основного закону. Конституція 1996 р. закріпила

демократичний політичний режим; оформила структуру та функції політичної системи. Процес конституційного оформлення нових політичних реалій супроводжувався жорстким конфліктним протистоянням із радянсько-консервативним прошарком політичної еліти. Прийняття Основного закону мало велике юридичне, символічне та суспільно-політичне значення, оскільки Конституція створила фундамент консолідації громадян та політичної еліти; припинила політичні дискусії довкола питання вектору політичного розвитку, політичного режиму та форми правління [1, с. 4]. Втім, роль Конституції як документа, що гарантував національне єднання, та, відповідно, політичну стабільність, була короткочасною. Соціальна та економічна криза, що вразила суспільство, значно підвищила градус суспільно-політичної конфліктності політичного середовища; одночасно в суспільстві знизилася актуальність демократичних політичних інститутів; відновилося протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади.

Отже, дослідження феномена політичної стабільності, політичних інститутів та їх функціональних, адаптивних можливостей не обмежується лише структурним контекстом. Дане твердження було розглянуто нами в межах компаративного регіоналізму: було досліджено контекст, у якому перебували різні політичні системи світу; чинники політичної стабільності та нестабільності, відповідних політичних режимів.

Компаративний аналіз модернізаційних процесів, що протікали на рубежі століть в різних політичних та соціальних системах, надав нам якісне розуміння форматів трансформаційних процесів, що відбувалися в державах, які перебували у стані транзиту. Конкретизація відповідних процесів сприяла розширенню розуміння процесів дестабілізації політичних систем транзитних держав та шляхів їх подолання. Не дивлячись на різноманітність процесуальних та структурних моделей політичної нестабільності, спільним для значної більшості перехідних держав, що виступала детермінуючою складовою частиною, стала відсутність партисипарних інститутів та демократичної політичної культури. Особливо актуальним даний вимір нестабільності інститутів політичної системи є для держав пострадянського простору, до якого, зокрема, належить і Україна. З історико-політичної точки зору на практику останніх століть на політичному просторі, що охоплював пострадянські держави, можна констатувати фактичну відсутність у довготривалому інтервалі демократичних норм, правил та процедур на рівні соціальної та політичної системи. Дане соціальне та політичне явище стало основою для конфлікту неформальної складової частини соціальної системи та формальних демократичних норм та процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Григор'єв О.В. Трансформація політичної системи України: еволюція конституціоналізму. *Вісник ОНУ. Сер. Соціологія і політичні науки*. 2009. С. 497–505.
2. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция / Пер. с англ. под ред. С. Деникиной, В. Барановой. Москва : Изд-во ГУ ВШЭ, 2010. 287 с.
3. Іщенко І.В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2015. 306 с.
4. Ніколаєнко Н.В. Форми правління в умовах конституціоналізму: історична ретроспектива та сучасний стан. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 26–31. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru> 2014 2 8.
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер с англ., под ред. В.А. Бажанова. Москва : РОССПЭН, 2000. 320 с.
6. Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416 с.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : «Прогресс-Традиция», 2004. 480 с.
8. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.